# Kritisk diskursanalyse

Joar Skrede

# Kritisk diskursanalyse

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© CAPPELEN DAMM AS, Oslo, 2021

ISBN 978-82-02-72365-1
1. utgave, 1. versjon 2021

E-utgaven baserer seg på 1. trykte utgave,
978-82-02-54216-0, Cappelen Damm Akademisk 2017

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med forlaget er enhver eksemplarfremstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen
Sats: Bøk Oslo AS
Elektronisk tilrettelegging: Bøk Oslo AS

www.cda.no
akademisk@cappelendamm.no

Cappelen Damm AS er sertifisert iht. FSC®, PEFC og Miljøfyrtårn.

FSC www.fsc.org FSC® C047286
Symbolet for bærekraftig skogbruk

PEFC
Miljøfyrtårn®

# Forord

Da jeg studerte sosiologi ved Universitetet i Oslo for ikke alt for lenge siden, eksisterte det få norske bidrag innen kritisk diskursanalyse. Etter å ha fulgt doktorgradsprogrammet «Discourse and Contemporary Culture» ved Aalborg Universitet – hvor jeg disputerte i 2014 – ble jeg også klar over at de norske bidragene som tross alt finnes ikke har tatt innover seg de senere års utvikling innen kritisk diskursanalyse. Tiden var derfor inne for å skrive en oppdatert bok om kritisk diskursanalyse på norsk.

Brorparten av denne boken består av nyskrevne tekster, mens deler av boken er basert på omarbeidet og tilpasset materiale fra min doktoravhandling «The Value of Culture. Discourse Approaches to Culture, Capital and Urban Change» (Skrede 2014). Dette materialet har tidligere ikke vært publisert, med unntak av artikkelen «The discursive (re)production of flexible capitalism. From culture and trade, to culture as trade» (Skrede 2012), som danner grunnlag for bokens kapittel 5 «Nyliberalisering av norsk kulturpolitikk». I boken presenteres også arbeider av teoretikere jeg mener er særlig relevante for utviklingen av (multimodal) kritisk diskursanalyse som forskningsfelt.

Jeg vil takke Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) for å ha bidratt med ressurser til å gjennomføre prosjektet. En spesiell takk går til Grete Swensen for å ha bevilget midler i en tidlig og avgjørende fase. Takk også til Håkon Larsen for grundig gjen-

nomlesning og konstruktive tilbakemeldinger på manuskriptet, samt Knut Fageraas for kommentarer og innspill. Sist, men ikke minst: takk til Dorte Østreng, redaksjonssjef i Cappelen Damm Akademisk, for godt samarbeid om denne utgivelsen.

Joar Skrede

Oslo, november 2016

# Innhold

**Forord** ..... 5

*Kapittel 1*
**Introduksjon** ..... 11
Hvilken type bok er dette? ..... 14
Bokens oppbygning ..... 16

*Kapittel 2*
**Kritisk diskursanalyse** ..... 20
Norman Faircloughs versjon av kritisk diskursanalyse ..... 24
Nyliberalisme ..... 41
En verktøykasse med begreper ..... 46
Faircloughs analyse av Tony Blairs retorikk ..... 58
Teoretiske perspektiver ..... 66

*Kapittel 3*
**Det vitenskapsteoretiske grunnlaget for kritisk diskursanalyse** ... 72
Strukturalisme ..... 73
Poststrukturalisme ..... 74
Sosialkonstruktivisme ..... 76
Kritisk realisme ..... 79
Kritisk diskursanalyse som *kritisk* samfunnsvitenskap ..... 82
Er–bør-dikotomien ..... 85
Forholdet mellom bør og er ..... 87

*Kapittel 4*
**Multimodal kritisk diskursanalyse** ..... 90
Forholdet mellom visuell analyse og kritisk diskursanalyse ..... 94
Modalitet ..... 96
Typografi ..... 101
Komposisjon ..... 102
Sosiale relasjoner ..... 104

*Kapittel 5*
**Nyliberalisering av norsk kulturpolitikk** ..... 110
Sammendrag av handlingsplanen «Kultur og næring» ..... 111
Tekstanalyse ..... 113
Visuell analyse ..... 117
Hybride genrer ..... 126
Et knippe nyliberale diskurser ..... 129
Relasjonen mellom diskurs og samfunn ..... 132
Kulturelle konsekvenser av nyliberal kapitalisme ..... 134
Konklusjon ..... 136

*Kapittel 6*
**Tredimensjonal analyse** ..... 139
Høyde ..... 141
Linjer, vinkler og kurvatur ..... 143
Overflaterealisering ..... 143
Soliditet ..... 143
Blikk ..... 144
Kritisk anvendelse av tredimensjonal semiotisk analyse ..... 145
Wootton Bassett-monumentet ..... 147

*Kapittel 7*
**Innvendinger og utfordringer** ..... 150
Intensjonalitet ..... 151
Validitet og reliabilitet ..... 155
Hvordan håndtere store mengder tekst? ..... 160

*Kapittel 8*
**Avslutning** ..... 166

**Referanser** ..... 173

**Stikkord** ..... 189

KAPITTEL 1

# Introduksjon

Språk bidrar til å produsere og reprodusere sosiale forhold. Derfor følger det logisk at språk spiller en viktig rolle i produksjon og reproduksjon av sosial ulikhet. Kritisk diskursanalyse er en metode for å analysere hvordan denne prosessen foregår i praksis. Gjennom å kombinere analyseverktøy fra lingvistikken og teoretiske perspektiver fra samfunnsvitenskapene, søker en å avdekke hvordan språk fungerer ideologisk og bidrar til å opprettholde maktforhold i samfunnet. Kritisk diskursanalyse kan referere til kritiske studier av diskurser generelt, eller det kan referere til en metode knyttet til en tradisjon spesielt. Denne boken omhandler begge deler, men hovedsakelig sistnevnte – Critical Discourse Analysis, CDA – som en tradisjon innen kritisk samfunnsforskning.[1] Formålet med denne boken er å gi en innføring i denne tradisjonen.

I en verden og i en tid som er preget av økonomiske kriser, krig og konflikt, er evne til kritisk refleksjon viktigere enn noensinne. I etterkrigstidens positivistiske vitenskapsteori skulle ikke forskere stille spørsmål ved – eller vurdere – de saksforhold som ble undersøkt, hverken i positiv eller negativ forstand. Dette er uproblematisk i naturfagene: Kjemikere og geologer kritiserer ikke kjemiske og geologiske prosesser. De beskriver og forklarer. Dette gjør de med

1 Jeg vil veksle litt mellom å bruke «kritisk diskursanalyse» og «CDA» i denne boken, men i hovedsak vil jeg bruke den norske formen.

rette, fordi de forholder seg til mineralriket, ikke til menneskeriket (Kalleberg, 2013, s. 69). Innen kultur- og samfunnsfag er virkeligheten imidlertid annerledes. Forskerne forholder seg til en virkelighet preget av makt og meninger. Denne virkeligheten kan være kritikkverdig. Derfor må forskeren identifisere, dokumentere og kritisere faktiske empiriske forhold med gode argumenter (Kalleberg, 2013, s. 70).

Alle diskursanalytiske tilganger er opptatt av språk og kommunikasjon, men ikke nødvendigvis helt ned på setningsnivå. Den lingvistiske komponenten i kritisk diskursanalyse skiller tilnærmingen fra andre mer abstrakte former for diskursanalyse som ikke vier språket spesiell oppmerksomhet i lingvistisk forstand. Likevel er det slik at mange som arbeider med kritisk diskursanalyse, velger å kutte ut nærlesning av tekst. En grunn til dette kan være at mange samfunnsvitere finner lingvistiske begreper vanskelige eller fremmede.[2] Derfor har også undertitler som «tekstanalyse for samfunnsvitere» og lignende blitt populære på innføringsbøker som vier lingvistikk liten plass (se for eksempel Bratberg, 2014; Brænder, Kølvraa & Laustsen, 2014). Et unntak er kanskje Norman Faircloughs (2003) *Analysing Discourse. Textual analysis for social research.* Selv om denne har samfunnsvitere som målgruppe, må den sies å være rik på lingvistiske begreper og analyser. Samtidig er det mange lingvister som ikke alltid er interessert i å inkludere større samfunnsmessige strukturer i sine analyser. Makropolitiske forhold blir ofte tonet ned til fordel for detaljrike analyser av tekster. Et unntak som forener begge disse tradisjonene, er nettopp Fairclough. Fremstillingen i

2 Under min egen disputas nevnte jeg, kanskje mest for å innsmigre meg med en lingvist i komiteen, at jeg trodde det var lettere for en lingvist å bli sosiolog enn det er for en sosiolog å bli lingvist. Opponenten nølte og antydet at hun mente forholdet snarere var motsatt, så vi har trolig alle forestillinger om andre disipliner som ikke nødvendigvis er forankret i virkeligheten.

denne boken vil i all hovedsak lene seg på Faircloughs teoretiske og metodiske tilnærming til kritisk diskursanalyse.

Kommunikasjon har i økende grad blitt multimodal og består av både tekst og bilder. Derfor gir boken også en innføring i et begrepsapparat for å utføre visuell analyse. Det er utviklet metoder for å analysere visuelt materiale i flere disipliner, for eksempel medievitenskap, Cultural Studies, kunsthistorie etc., men ikke alle disse arbeidene har hatt en kritisk brodd. Målet har gjerne vært å beskrive og dokumentere, heller enn å avdekke ideologiske implikasjoner av visse måter å kommunisere på (Machin & Mayr, 2012, s. 1). Derfor har begrepet Multimodal Critical Discourse Analysis dukket opp (MCDA). I MCDA analyseres kommunikasjon som er oppnådd ved hjelp av mange semiotiske modaliteter – for eksempel tekst og bilder – samtidig som en går kritisk til verks og forsøker å beskrive systematisk hvordan multimodale representasjoner kan virke ideologisk. Kapitlene som omhandler multimodalitet, er basert på arbeidene til Gill Abousnnouga, David Machin, Gunther Kress og Theo van Leeuwen.

Selv om denne boken gir en innføring i kritisk diskursanalyse, er den ikke bare å regne som en deskriptiv og upartisk innføring i en tradisjon innen kritisk samfunnsforskning. Som sosiolog arbeider jeg med kritisk teori på ulike områder og regner meg selv som del av den samme forskningstradisjon jeg beskriver. Det betyr at jeg vil presentere tilnærminger, metoder, prinsipper og eksempler fra sentrale teoretikere, parallelt med at jeg vil gi eksempler fra egen forskning og ta stilling til ulike spørsmål. De som arbeider med kritisk diskursanalyse, er like mye påvirket av sosiale, kulturelle, økonomiske og politiske motiver som de som arbeider innenfor enhver annen akademisk disiplin – selv om mange liker å tro noe annet (Wodak & Meyer, 2009, s. 7). Det er derfor viktig å være eksplisitt om hvilken tradisjon en arbeider innenfor.

## Hvilken type bok er dette?

Internasjonalt finnes det et stort utvalg litteratur om kritisk diskursanalyse; bare Faircloughs forfatterskap alene er relativt omfattende. Det finnes imidlertid ikke mange innføringsbøker i diskursanalyse generelt, eller i kritisk diskursanalyse spesielt, på norsk eller andre skandinaviske språk. En av de mest brukte innføringene i diskursanalyse er den danske *Diskursanalyse som teori og metode* av Marianne Winther Jørgensen og Louise Phillips (1999). Boken gir en relativt grundig innføring i det de kaller diskursanalysens «sosialkonstruktivistiske nøkkelpremisser», som har sine røtter i blant annet fransk poststrukturalistisk teori (1999, s. 15). I tillegg gir boken en innføring i tre diskursanalytiske tilnærminger: diskursteori (Ernesto Laclau og Chantal Mouffe), kritisk diskursanalyse (Norman Fairclough) og diskurspsykologi (Jonathan Potter og Margaret Wetherell). Boken behandler imidlertid ikke den økende interessen for multimodalitet, altså at diskurser reproduseres ikke bare ved hjelp av tekst, men også gjennom fonter, bilder, farger etc. Kommunikasjon blir i økende grad visuell, og Multimodal Critical Discourse Analysis (MCDA) har derfor befestet seg som begrep i den internasjonale forskningslitteraturen. Denne boken vil derfor fungere som en oppdatering av Jørgensen og Phillips' nå etter hvert klassiske utgivelse, ved å diskutere de multimodale aspektene av kritisk diskursanalyse.

Jørgensen og Phillips hevder at kritisk diskursanalyse er basert på poststrukturalistiske og sosialkonstruktivistiske grunnprinsipper (Jørgensen & Phillips, 1999, s. 9–33). Med det mener de blant annet en kritisk innstilling overfor selvfølgelig viten, samt at vår forståelse av verden ikke er et speilbilde av verden «der ute». Vi er historiske og kulturelle vesener, og vår forståelse av ulike fenomener er historisk og kulturelt betinget (Jørgensen & Phillips, 1999, s. 13–14). Dette er i og for seg riktig, men Fairclough har i tiden etter Jørgensen og Phillips' utgivelse orientert seg mot kritisk realisme som vitenskapsteori.

Diskursanalyse i generell forstand har blitt kritisert for å være for opptatt av å vise at vår forståelse av virkeligheten er relativ – at ting kunne ha vært annerledes – samt at kunnskap er en midlertidig og usikker øvelse. Kritisk realisme har en mindre kunnskapsrelativ grunnholdning. Den hevder at vi kan gi gode grunner for at visse ytringer er mer aktverdige enn andre. Denne boken vil ikke dvele ved det poststrukturalistiske og sosialkonstruktivistiske tankegods i den grad Jørgensen og Phillips gjør, da dette er godt beskrevet i mange andre bøker. Jeg vil derimot gjøre leseren kjent med koblingen mellom kritisk diskursanalyse og kritisk realisme som vitenskapsteori, som Faircloughs senere arbeider er basert på. Selv om kritisk realisme har oppnådd en viss internasjonal anerkjennelse, er tradisjonen fortsatt hovedsakelig som britisk å regne (Alvesson & Sköldberg, 2009, s. 39). Boken vil derfor fungere som en introduksjon til kritisk realisme for norske lesere som ikke har spesiell kjennskap til denne tradisjonen fra før. Jeg vil argumentere for at kritisk realisme er godt egnet til å underbygge den kritiske komponenten i kritisk diskursanalyse. Denne innføringsboken vil derfor sette leseren inn i en annen vitenskapsteoretisk tradisjon enn de poststrukturalistiske og sosialkonstruktivistiske innsikter de fleste innføringsbøker i diskursanalyse tar utgangspunkt i.

De fleste innføringer i kritisk diskursanalyse generelt – og i Fairclough-tradisjonen spesielt – er basert på Faircloughs eldre arbeider. Dette gjelder for eksempel Bratberg (2014), Grue (2011b) og Jørgensen og Phillips (1999). Fairclough har imidlertid videreutviklet sin tilnærming og benytter nå litt andre begreper enn han gjorde tidligere, samt at hans kritiske brodd har blitt tydeligere. Denne boken vil derfor fungere som en oppdatering av Faircloughs forfatterskap, hvor hans kritiske prosjekt vies særlig oppmerksomhet, samtidig som det multimodale elementet inkorporeres i analysen.

Jan Grue hevder at det er et skrikende behov for en oppskriftsbok, en «tekstanalyse for samfunnsvitere – i praksis» (Grue, 2014, s. 492).

Med dette mener han at det mangler en innføring som gjør folk i stand til å *utføre* en tekstanalyse. Mange fremstillinger skisserer hva kritisk diskursanalyse handler om, uten å gi leseren verktøy som kan anvendes i praksis. Denne boken forsøker å bøte på dette gjennom å gi leseren en rekke verktøy – begreper – som kan anvendes på tekster og visuelt materiale.

## Bokens oppbygning

Det finnes mange måter å lese bøker på. Det gjelder også denne. Målet er at både ferske studenter og mer erfarne akademikere skal kunne finne noe av interesse i boken – ikke minst de som vil bli à jour med de senere års utvikling innen kritisk diskursanalyse som forskningsfelt. Noen vil foretrekke å lese boken fra perm til perm, mens andre vil lese bruddstykker og utvalgte kapitler. Begge lesemåter kan gi godt utbytte, selv om det første alternativet nok gir en bedre helhetsforståelse. Boken forholder seg til grunnprinsippene i kritisk diskursanalyse, og teori- og metodetilfanget er derfor rimelig koherent. Målet er at leseren skal få en forståelse for hva kritisk diskursanalyse er, og hvordan den kan brukes, fremfor å sette leseren inn i alle de ulike diskursanalytiske tilnærmingene som finnes.

I kapittel 2 redegjøres det for fremveksten av kritisk diskursanalyse som forskningsfelt, herunder hvordan tilnærmingen har vokst ut av kritisk lingvistikk [Critical Linguistics]. Noen av de sentrale grenene under paraplybegrepet «kritisk diskursanalyse» presenteres, før det foretas en relativt grundig presentasjon av Faircloughs dialektisk-relasjonelle versjon av kritisk diskursanalyse. Det gjøres et poeng av at Fairclough har videreutviklet sin tilnærming, og at han ikke lenger bruker den klassiske tredimensjonale modellen mange fortsatt bruker. Deretter presenteres noen hovedbegreper – genrer, diskurser, stiler og diskursordener – før leseren gjøres kjent

med Faircloughs «manifest» for kritisk diskursanalyse. Manifest skal her ikke oppfattes veldig bokstavelig eller forpliktende, men det er en underbygning av det kritiske prosjekt, hvor problemstillingene ikke bare er akademiske, men politiske. Et tilbakevendende tema i så måte er pågående transformasjoner i kapitalismen – spesielt den nyliberale fase. For å gi en substansiell forståelse av hva nyliberalisme *er*, i den grad det er mulig, gis også en presentasjon av begrepet, eller kanskje mer presist, *fenomenet* nyliberalisme. Etter denne gjennomgangen introduseres en rekke begreper som kan anvendes til tekstanalyse, før vi ser på et eksempel på hvordan Fairclough har analysert Tony Blairs retorikk – i dette tilfellet forordet i stortingsmeldingen *Our Competitive Future: Building the knowledge driven economy*. Avslutningsvis gis det noen eksempler på teoretiske perspektiver som kan være relevant å trekke inn i kritisk diskursanalyse.

I kapittel 3 gjennomgås flere vitenskapsteoretiske tradisjoner som er relatert til diskursanalyse – inkludert strukturalisme, poststrukturalisme, sosialkonstruktivisme og kritisk realisme. Spesiell vekt legges på sistnevnte, siden kritisk realisme er det vitenskapsteoretiske fundamentet Faircloughs tilnærming er tuftet på. I forlengelsen av presentasjonen av kritisk realisme følger en diskusjon om hvordan vi kan underbygge behovet for *kritisk* samfunnsforskning. Dette gjøres ved å trekke på argumenter de kritiske realistene har brukt for å legitimere at normativ vitenskap ikke bare er mulig, men nødvendig.

I kapittel 4 beveger vi oss over i det multimodale landskap. Forholdet mellom visuell analyse og kritisk diskursanalyse belyses, etterfulgt av en gjennomgang av noen hovedprinsipper i multimodal kritisk diskursanalyse. På samme måte som i gjennomgangen av Faircloughs tekstanalytiske begreper, presenteres her flere begreper som kan brukes til å analysere visuelt materiale. Parallelt med presentasjonen diskuteres det om – eventuelt hvordan – en kan tilpasse

og overføre lingvistiske begreper til visuell analyse. Gjennomgangen vil også diskutere typografi, bilders komposisjon og deres evne til å etablere sosiale relasjoner – samt hvordan en kan vurdere bilder kritisk, ikke bare deskriptivt.

I kapittel 5 foretas en multimodal kritisk diskursanalyse av handlingsplanen «Kultur og næring», som ble lansert av den rødgrønne regjeringen i 2007 (Nærings- og handelsdepartementet, Kommunal- og regionaldepartementet & Kultur- og kirkedepartementet, 2007). Planens målsetting er å få kultur og næringsliv til å samarbeide tettere for å generere økonomisk vekst.[3] I dette kapitlet anvendes flere av de presenterte analysebegrepene – verktøyene – for å illustrere hvordan en multimodal kritisk diskursanalyse kan utføres i praksis.

I kapittel 6 er det multimodal analyse av taktile tredimensjonale objekter som diskuteres. Kommunikasjon foregår ikke bare ved hjelp av tekst og bilder; fysiske materialer er også semiotiske ressurser som kan brukes til å kommunisere visse budskap. Tredimensjonale objekter – gjennom deres utforming – evner å påkalle og reprodusere diskurser som kan virke ideologisk. Kapitlet bruker skulpturer og krigsmonumenter som eksempler på hvordan fysisk utforming kan bidra til å fremheve og skjule visse deler av den sosiale virkelighet.

I kapittel 7 presenteres noen innvendinger som har blitt reist mot kritisk diskursanalyse som metode. Noen utfordringer en kan møte på i analysen, blir også diskutert. Tre temaer presenteres: (1) Spørsmålet om intensjonalitet: Hva om en tekst tolkes på en måte som ikke er intendert av tekstprodusenten; mister da vår analyse relevans? (2) Validitet og reliabilitet: Hvordan forholder kritisk diskursanalyse seg til disse begrepene? (3) Korpusstørrelse: Hvordan kan

3 Den rødgrønne regjeringen var en koalisjonsregjering ledet av Jens Stoltenberg. Den ble innsatt 17. oktober 2005 og regjerte helt til Erna Solbergs regjering overtok 16. oktober 2013.

vi gå frem for å analysere store mengder tekst? Disse spørsmålene vil bli diskutert – og i noen grad forsøkt besvart – uten at det betyr at debatten er avsluttet med dette.

I kapittel 8 tar vi et par skritt tilbake og oppsummerer noen av de temaene boken har vært innom. Spesiell vekt legges på nødvendigheten av kritisk samfunnsforskning i en tid preget av nyliberale politiske ideologier.

KAPITTEL 2

# Kritisk diskursanalyse

Tidlig på 1990-tallet møttes flere forskere på en konferanse i Amsterdam for å diskutere teori og metode i forbindelse med diskursanalyse generelt, og kritisk diskursanalyse spesielt. Blant møtedeltakerne var Teun van Dijk, Gunther Kress, Theo van Leeuwen, Ruth Wodak og Norman Fairclough. Oppstarten ble markert med etableringen av tidsskriftet *Discourse and Society*, hvor Dijk er redaktør (Wodak & Meyer, 2009, s. 3–4). I 2004 etablerte de også tidsskriftet *Critical Discourse Studies*. Det finnes ikke noe senter eller noen organisator, men gruppen fungerer som et uformelt nettverk som møtes sporadisk for å diskutere ulike problemstillinger. Visse miljøer har også vokst frem lokalt, for eksempel i Wien, Lancaster og Aalborg.

Kritisk diskursanalyse har utviklet seg fra kritisk lingvistikk [Critical Linguistics] og er, i bredeste forstand, et felles perspektiv på lingvistiske, semiotiske og/eller diskursive analyser (Wodak, 2006, s. 2). CL som tradisjon oppstod sent på 1970-tallet med sentrale navn som Roger Fowler, Robert Hodge og Gunther Kress. Et hovedmål for disse forskerne var å vise hvordan språk kan brukes som et ideologisk instrument. De kritiske lingvistene demonstrerte hvordan teksters ideologiske aspekter ofte er skjult, og at det derfor er viktig å lete etter ting som er fraværende i tekster, fordi ting kan kommuniseres implisitt uten å være synliggjort i teksten. Et annet viktig argument i CL er at språk er en form for sosial praksis: Språk griper inn i hvordan vi opprettholder maktrelasjoner i samfunnet (Machin & Mayr, 2012, s. 2–3).